

Recente literatuur voor de les

De docent geschiedenis die de Eerste Wereldoorlog in zijn programma heeft, vraagt zich intussen wellicht af hoe hij/zij zich gedegen kan voorbereiden om goed beslagen ten ijs te komen. Welke keuze maak je uit de overstelpende hoeveelheid literatuur over dit onderwerp? Op deze vraag is natuurlijk geen eenduidig antwoord te geven. De selectie van de boeken die in dit artikel ter sprake komen is toevallig en subjectief. Daar ben ik me terdege van bewust. Tijdens mijn studie waren het vooral de boeken van Taylor, Ritter, Fischer en Hillgruber die volop in de belangstelling stonden en ook nu nog steeds het lezen waard zijn. In dit artikel wil ik me echter vooral beperken tot publicaties van recentere datum.

De belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog, met zijn zinloze en stompzinige afslachting van miljoenen mensen, is in Nederland in de afgelopen jaren sterk gegroeid. Decennia lang ontnam de Tweede Wereldoorlog veel Nederlanders in belangrijke mate het zicht op wat zich in het begin van de twintigste eeuw in Europa afspeelde. Daar is nu duidelijk verandering in gekomen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de georganiseerde reizen naar de musea en slagvelden (of slachtevelden) van Verdun en Ieper. Het aantal boeken dat verschijnt over de Grote Oorlog is de laatste jaren enorm gestegen.

Jan van Tongeren is oud-docent geschiedenis van het Kalsbeek College in Woerden.

Geschiedenisonderwijs en WO I

De Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog (ssew) stelt zich als doel meer aandacht te vestigen op de geschiedenis van 'de Grote Oorlog'. Ze organiseert onder meer lezingen en een jaarlijkse studiedag. De voorzitter van de Stichting, Hans Andriessen, vormt met Martin Ros en Perry Pierik de hoofdredactie van *De Grote Oorlog, kroniek 1914-1918*. Van deze kroniek zijn tot nu toe zeven delen verschenen. Elk van de delen bevat een aantal essays over de verschrikkelijke oorlog, waarin Nederland dan wel niet rechtstreeks betrokken was, maar die ook op ons land grote invloed heeft uitgeoefend. Daarbij kan men denken aan de toename van overheids-taken gedurende die oorlogsjaren. Dat had weer consequenties voor de verhouding tussen de overheid en de maatschappij.

Als voorbeelden van de essays wil ik 'De Eerste Wereldoorlog in het geschiedenisonderwijs van Nederland' (in deel 5) van Paul Jongebreur en 'Karl Kautsky en de Eerste Wereldoorlog' (in deel 3) van Hans Andriessen noemen.

Jongebreur geeft ons in zijn artikel een beeld van het geschiedenisonderwijs in Nederland. Hij wijst erop dat de Grote Oorlog nooit aan de beurt geweest is op het centraal schriftelijk examen geschiedenis en gaat uitvoerig in op gevoelens van onbehagen onder veel geschiedenisdocenten die zich verwant voelen aan Prof.dr. A.Th. van Deursen die van mening is dat het geschiedenisonderwijs is verworden tot een soort historische vaardigheidskunde 'die totaal onge-schikt is om iemand enig benul van geschiedenis te schenken'. Jongebreur bespreekt ook een aantal

(moderne en minder moderne) geschiedenismethoden met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog. Daarbij deed het me deugd dat het oude *Speurtocht door de eeuwen 4* van C. Offringa genoemd wordt als een gedegen leerboek. Dit boek en *Mensen en Machten* van Adang en Vercauteren heb ik in de afgelopen jaren vaak gebruikt om leerlingen te voorzien van noodzakelijke informatie die in de huidige methoden niet voldoende aanwezig is of zelfs ontbreekt.

De schuldvraag

Andriessen schreef zijn artikel als reactie op de inleiding door Prof.dr. Bart Tromp in *Hoe de Oorlog ontstond* van Karl Kautsky. Dit boek verscheen in 2001 en is een vertaling van *Wie der Weltkrieg entstand. Dargestellt nach dem Aktenmaterial des Deutschen Auswärtigen Amtes* (Berlin 1919).

Andriessen bestrijdt in zijn artikel op overtuigende wijze de opvatting van Tromp dat 'overigens nooit is aange-toond of aannemelijk gemaakt dat de Servische regering van tevoren wist van de moordaanslag'.

Andriessen en Tromp verschillen ook van mening over de these van Fischer. Fritz Fischer schreef in 1961 *Griff nach der Weltmacht*. In dit boek verwierp hij de sinds het begin van de jaren dertig overheersende interpretatie waarin het uitbreken van de oorlog werd beschouwd als de gezamenlijke verantwoordelijkheid van alle betrokken grote mogendheden. Fischer betoogde, dat het Duitse Rijk willens en wetens op oorlog heeft aangestuurd.

Tromp trekt in de inleiding op het boek van Kautsky de conclusie, dat de Fisher-these onder historici vrij algemeen aanvaard is. Andriessen acht dit niet juist. Hij beklemtoont dat de Fischer-discussie nog steeds aan de gang is en dat intussen duidelijk is, dat bepaalde opvattingen van Fischer niet juist zijn gebleken. Ook over de betekenis van het hele systeem van allianties aan de vooravond van de oorlog en de mobilisatie verschillen Tromp en Andriessen van mening.

De marxistische theoreticus Karl Kautsky beperkt zich niet tot de stelling dat het imperialisme van de grote mogendheden onherroepelijk tot militarisme en oorlog moet leiden. Volgens Kautsky zijn er twee factoren te noemen, die het Duitse Rijk ertoe voorbestemden de Eerste Wereldoorlog te veroorzaken. De eerste was – na het ontslag van Bismarck – de overgang van Realpolitik naar Weltpolitik, hetgeen onder meer leidde tot een tegen Groot-Brittannië gerichte vlootpolitiek. De tweede factor was dat de Duitse regering Oostenrijk-Hongarije herhaaldelijk verzekerde van politieke en militaire steun in het bestrijden van het nationalisme op de Balkan.

Continuïteit?

In het eerste deel van zijn alom geprezen biografie *Hitler 1889-1936: Hoogmoed* gaat Ian Kershaw in hoofdstuk 3 uitvoerig in op de situatie in het Duitse Rijk vlak vóór de Eerste Wereldoorlog. Het agressieve karakter van het Duitse nationalisme had volgens Kershaw veel te maken met irrationele angsten voor zowel interne als externe vijanden. Duitsland vertoonde een aantal vervelende eigenschappen maar, aldus Kershaw: 'De gebeurtenissen onder Hitler lagen niet in het keizerlijke Duitsland besloten. Die waren onvoorstelbaar zonder de Eerste Wereldoorlog en wat daarop volgde'.

In *Deutsche Gesellschaftsgeschichte: 1914-1949* van Hans Ulrich Wehler komen we een heel ander verhaal tegen. Wehler ziet Hitler wel als een product van de Duitse geschiedenis, omdat binnen die geschiedenis de voorwaarden werden geschapen voor de charismatische heerschappij van een dictator. Wehler maakt duidelijk dat er gedurende de periode 1914-1918 niet slechts sprake was van radicale breuken. Er was ook continuïteit. Een voorbeeld daarvan is het radicale nationalisme tijdens het keizerrijk. In de Eerste Wereldoorlog manifesteerde dat nationalisme zich in het Duitse streven om Europa te beheersen en Oost-Europa te germaniseren. Dat verlangen verdween niet na de nederlaag in 1918. Als andere continuïteitsstromen ziet

Wehler het antimarxisme en het antisemitisme bij rechts en de invloed van de traditionele Duitse machtselite.

Het definitieve verhaal?

De hoogleraar militaire geschiedenis John Keegan is de schrijver van *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918*.

Dit geweldige boek kan ik iedereen aanbevelen. Het is van het begin tot het eind een meeslepend werk. Keegan stelt dat de mate van voorkennis van het complot (de moord in Sarajevo) die aan de Servische regering wordt toegeschreven nooit is vastgesteld. Wat dat betreft komen de standpunten van Keegan en Tromp overeen.

Keegan vraagt zich ook af wat er gebeurd zou zijn als Oostenrijk-Hongarije 'zijn dynastieke woede en oprecht geloof in de schuld van Servië had uitgebazuind en dadelijk had toegeslagen'. Wellicht zou de interventie van buiten dan achterwege gebleven zijn.

Keegan geeft een boeiend beeld van de Duitse opmars in België. De Duitsers verwachtten een vrije doortocht, maar die kregen ze niet. De Belgen verdedigden zich taai. De forten bij Luik en Namen waren de modernste van Europa en niet gemakkelijk in te nemen.

De Duitsers gingen zich te buiten aan gruweldaden zoals het platbranden van dorpen en het doden van burgers. Deze activiteiten dienden geen enkel militair doel. Keegan spreekt over 'de verkrachting van België'. In Leuven werd drie dagen lang brand gesticht en geplunderd. Honderden gebouwen werden verwoest. De universiteitsbibliotheek brandde uit.

Hoe in het noorden van Frankrijk de oorlog eind 1914 kwam vast te zitten en er een 750 kilometer lange linie loopgraven van de Noordzee tot aan de Zwitserse grens ontstond, wordt glashelder door Keegan beschreven. Ook voor het verdere verloop van de oorlog kan men uitstekend bij hem terecht.

Een verhaal apart

Even enthousiast ben ik over *De Eerste Wereldoorlog* van Hew Strachan. Hoewel het boek soms wat te gecomprimeerd overkomt, is het lezen ervan een verrassende ervaring. Strachan durft het aan gevestigde meningen ter discussie te stellen en nieuwe inzichten naar voren te brengen. In het vierde hoofdstuk, getiteld Jihad, zet hij uiteen hoe de Duitse strategie gericht was op het doen losbreken van een wereldwijde strijd. Die strijd moest gericht zijn op de aantasting van het Britse wereldrijk, waardoor de status-quo in de wereld zou worden ondermijnd. Pogingen om een islamitische Jihad te ontketenen lukten echter niet.

Van een eenduidige Duitse oorlogsschuld wil Strachan niets weten. Wat de schuld betreft wijst hij eerder richting de Donaumonarchie. Naar zijn mening was het geen oorlog zonder doel. De oorlog ging over belangrijke waarden die hun uitdrukking vonden in natie en nationalisme.

Strachan wekt misschien een beetje de indruk een dwarsligger te zijn. Die indruk is echter niet juist, omdat hij zijn uitgesproken opvattingen steeds met sterke argumenten staft.

Ik wil hier nog even wijzen op *De Eerste Wereldoorlog* van de Amerikaan Andy Wiest. De tekst van dit boek is vlot leesbaar maar vergeleken met de werken van Keegan en Strachan nogal oppervlakkig. Wat het boek toch aantrekkelijk maakt zijn de foto's, tekeningen en kaarten die leerlingen zeker boeien.

Oorlog en individu.

Als we de leerlingen met persoonlijke belevenissen van militairen en burgers in aanraking willen laten komen is er óók wat dat betreft aan goede boeken geen gebrek. Ik noem hier slechts een viertal.

De Oorlogsdagboeken van Louis Barthas 1914-1918 geven een getuigenis van het werkelijke leven aan het front. De waanzin en zinloosheid van de loopgravenoorlog wordt door een eenvoudige tonnenmaker uit Zuid-Frankrijk meedogenloos aan de kaak gesteld. (vergelijk dit met de opvatting van Strachan!).

De stijl van schrijven van Barthas is niet geweldig, maar wat het boek zo uniek maakt is dat we te maken hebben met het zeer authentieke verhaal van een gewone frontsoldaat. De inleiding van *De Oorlogsdagboeken* – geschreven door C. Brants – heb ik zelf regelmatig gebruikt om de leerlingen in de bovenbouw zelfstandig te laten lezen.

Het verhaal van een Duitser 1914-1933 van Sebastian Haffner is een heel bijzonder boek. Haffner is zeven jaar als de oorlog uitbreekt. Hoe heeft hij de oorlog als kind ervaren?

De kleine Haffner wachtte, zoals zoveel Duitsers, op de eindoverwinning die voor hem ongeveer zou zijn als 'wat voor vrome christenen het laatste oordeel en de verrijzenis des vleses is'.

Wat was de schok van de Duitse nederlaag hevig voor de toen elfjarige jongen. Haffner schrijft: 'Ik geloof met name niet dat het verdriet van korporaal Hitler heviger kan zijn geweest.'

De eerste veertig bladzijden van het boek van Haffner geven een indringende beschrijving van de reacties van Duitsers op een oorlog die zich ver van hun bed afspeelde.

Vergeten stemmen uit de Grote Oorlog van Max Arthur is een boek vol schokkende verhalen van militairen, verpleegsters, arbeidsters en schoolkinderen uit Duitsland, Frankrijk en Engeland. De levendigheid, de echtheid en de wreedheid leiden ertoe dat je het boek bijna niet met droge ogen kunt lezen. Maar er is af en toe ook sprake van humor.

Voor leerlingen lijken me deze persoonlijke verhalen van mensen, die de ellende van de oorlog hebben ervaren en mer de daaraan verbonden traumatische ervaringen moesten verder leven, bijzonder waardevol.

In *Zacht en eervol* van Leo van Bergen wordt in vijf hoofdstukken (1 Strijd, 2 Lichaam, 3 Geest, 4 Hulp en 5 Dood) beschreven wat militairen tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben ervaren aan onmenselijkheid. Van Bergen wijst er in het voorwoord van zijn boek op dat de soldaten niet alleen maar slachtoffers

waren: 'daar het schot nu eenmaal vooraf gaat aan de wond'. En even verder: 'Zij werden niet alleen verwond en gedood, zij verwonden en doodden ook zelf, en zeker niet altijd met pijn in het hart.'

Van Bergen maakt veel gebruik van citaten. In het eerste hoofdstuk over het verloop van de oorlog laat hij een Franse kapitein aan het woord over de strijd bij Verdun in 1916. Deze zegt: 'Ik ben weergekeerd van de hardste beproeving die ik ooit heb gezien. Vier dagen en nachten – zessenegentig uur – de laatste twee dagen in ijsachtige modder – onder vreselijk vuur, zonder enige beschutting behalve de smalle loopgraaf, die zelfs nog te breed leek. [...] Ik arriveerde met 175 man, ik kwam terug met 34, verschillende half krankzinnig.'

In het boek wordt ook uitgebreid ingegaan op ziektes, verwondingen, trauma's en hulpverlening. Van Bergen vertelt op een boeiende wijze en de door hem gekozen citaten ondersteunen zijn betoog voortreffelijk.

Ten slotte

Het aantal beschikbare uren voor het vak geschiedenis is in de afgelopen vijftien jaren fors afgenomen en de docent moet woekeren met de tijd. Wat de Eerste Wereldoorlog betreft heb ik me er echter nooit van laten weerhouden meer tijd te gebruiken dan volgens de gangbare methoden de bedoeling was, ook al vergde dat aanpassing van de planning. Het belang van deze oorlog is de blijvende invloed die ze heeft gehad op mensen die in de daaropvolgende decennia het politieke en culturele leven in Europa bepaalden. Daarom moet aan de Eerste Wereldoorlog veel aandacht worden besteed, zeker in het onderwijs.